

Byzantina Symmeikta

Vol 32 (2022)

BYZANTINA SYMMEIKTA 32

Βιβλιοκρισία: M. Horn, Adam- und-Eva-Erzählungen im Bildprogramm kretischer Kirchen: Eine ikonographische und kulturhistorische Objekt- und Bildfindungsanalyse [Byzanz zwischen Orient und Okzident 16], Mainz 2020.

Βασιλική Α. ΦΩΣΚΟΛΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.31494](https://doi.org/10.12681/byzsym.31494)

Copyright © 2022, Βασιλική Α. Φωσκόλου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΦΩΣΚΟΛΟΥ Β. Α. (2022). Βιβλιοκρισία: M. Horn, Adam- und-Eva-Erzählungen im Bildprogramm kretischer Kirchen: Eine ikonographische und kulturhistorische Objekt- und Bildfindungsanalyse [Byzanz zwischen Orient und Okzident 16], Mainz 2020. *Byzantina Symmeikta*, 32, 523–530. <https://doi.org/10.12681/byzsym.31494>

M. HORN, *Adam- und-Eva-Erzählungen im Bildprogramm kretischer Kirchen: Eine ikonographische und kulturhistorische Objekt- und Bildfindungsanalyse* [Byzanz zwischen Orient und Okzident 16], Mainz (Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums) 2020. ISBN: 978-3-88467-323-2. Ηλεκτρονική έκδοση: Heidelberg: Propylaeum, 2020 (Byzanz zwischen Orient und Okzident, Band 16), <https://doi.org/10.11588/propylaeum.656>

Είναι γενικότερα γνωστό πως στην Κρήτη σώζεται ένας εξαιρετικά μεγάλος αριθμός μνημειακών ζωγραφικών συνόλων, κυρίως της περιόδου της βενετικής κυριαρχίας, που είναι αποσπασματικά μελετημένους¹. Μεμονωμένα σύνολα έχουν συνήθως παρουσιαστεί σε συνοπτικά άρθρα, ενώ μέχρι πρόσφατα ελάχιστα από αυτά είχαν αποτελέσει αντικείμενο αυτοτελών μονογραφιών².

1. Είναι χαρακτηριστικό πως στον κατάλογο των τοιχογραφημένων εκκλησιών του νησιού των Gerola – Λασιθιωτάκη (1961) καταγράφονται 845 ναοί, βλ. G. GEROLA, *Τοπογραφικός κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης*. Κ. Λασιθιωτάκης, Μετάφραση – Πρόλογος – Σημειώσεις, Ηράκλειο 1961. Ενδεικτική εικόνα του αριθμού των τοιχογραφημένων εκκλησιών δίνει ο οδηγός των Μ. ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗ – Κ. ΓΙΑΠΤΖΟΓΛΟΥ, *Χριστιανικά Μνημεία της Κρήτης*, Ηράκλειο 2012, όπως επίσης και ο παλαιότερος των ΚΙ. ΓΑΛΛΑΣ – ΚΙ. ΒΕΣΣΕΛ – Μ. ΒΟΡΒΟΥΔΑΚΗΣ, *Byzantinisches Kreta*, München 1983.

2. Αναφέρονται ενδεικτικά: Chr. RANOUTSAKI, *Die Fresken der Soteris Christos-Kirche bei Potamies: Studie zur byzantinischen Wandmalerei auf Kreta im 14. Jahrhundert*, München 1992· A. LYMBEROPOULOU, *The Church of the Archangel Michael at Kavalariana: art and society on fourteenth-century Venetian-dominated Crete*, London 2006· Chr. RANOUTSAKI, *Die Kunst der späten Palaiologenzeit auf Kreta: Kloster Brontisi im Spannungsfeld zwischen Konstantinopel und Venedig*, Leiden 2011· V. TSAMAKDA, *Die Panagia-Kirche und die Erzengelkirche in Kakodiki. Werkstattgruppen, kunst- und kulturhistorische analyse byzantinischer Wandmalerei des 14. Jhs auf Kreta*, Wien 2012· Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ – ΑΓΓ. ΚΑΤΣΙΩΤΗ – Μ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ, *Οί τοιχογραφίες της μονής τοῦ Βαλασαμονέρου. Ἀπόψεις καὶ φρονήματα τῆς ὕστερης βυζαντινῆς ζωγραφικῆς στῆ βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Αθήνα 2020.

Μια συστηματική παρουσίαση των τοιχογραφημένων μνημείων έχει γίνει μόνον για τον νομό Ρεθύμνου από τον Ιωάννη Σπαθαράκη³, ενώ λείπουν αντίστοιχα έργα για τις υπόλοιπες περιοχές του νησιού. Ανάλογα πολλές είναι και οι σωζόμενες επιγραφικές μαρτυρίες για τις συνθήκες ανέγερσης των ναών, συχνά αναφέροντας ονομαστικά και τους ζωγράφους που εργάστηκαν σε αυτούς, με αποτέλεσμα μνημεία που συνδέονται με επώνυμους ζωγράφους να έχουν βρεθεί στο επίκεντρο της έρευνας⁴. Μια ακόμη κατηγορία μελετών που αντλεί από τον ζωγραφικό πλούτο του νησιού εστιάζει σε καινοφανή και/ή ιδιαίτερα διαδεδομένα εικονογραφικά θέματα. Η Δευτέρα Παρουσία και ειδικότερα οι απεικονίσεις των κολασμένων, άγιες μορφές και οι βιογραφικοί κύκλοι τους έχουν μονοπωλήσει το ενδιαφέρον των μελετητών. Με εξαίρεση τις εικαστικές αποδόσεις της Κόλασης που αποτέλεσαν το αντικείμενο ερευνητικού προγράμματος και πρόσφατα εκδόθηκαν σε ένα δίτομο έργο⁵, οι μελέτες για εικονογραφικά θέματα των κρητικών εκκλησιών έχουν κατά κύριο λόγο δημοσιευτεί με τη μορφή μεμονωμένων και ευθύνοπτων άρθρων. Αποκαλύπτουν, ωστόσο, τον πλούτο των πρωτότυπων και συχνά μοναδικών εικαστικών συνθέσεων ή κύκλων εικονογραφικών θεμάτων που διασώζουν τα

3. I. SPATHARAKIS, *Byzantine wall paintings of Crete. Vol.I. Rethymnon Province*, London 1999· Ο ΙΑΙΟΣ, *Byzantine wall paintings of Crete. Vol. II. Mylopotamos Province*, Leiden 2010· Ο ΙΑΙΟΣ, T. VAN ESSENBERG, *Byzantine wall paintings of Crete. Vol. III. Amari Province*, Leiden 2012· Ο ΙΑΙΟΣ, *Byzantine wall paintings of Crete. Vol. IV. Agios Basileios Province*, Leiden 2015.

4. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελούν τα μνημεία που αποδίδονται στον ζωγράφο Ιωάννη Παγωμένο, βλ. ενδεικτικά, Α. LYMBEROPOULOU, «Fourteenth-century regional Cretan church decoration: the case of the painter Pagomenos and his clientele», στο: P. L. GROTHOWSKI, S. SKRZYNIARZ (επιμ.), *Towards Rewriting?: New Approaches to Byzantine Archaeology and Art*, Warsaw 2010, 159–75· TSAMAKDA, *Die Panagia-Kirche und die Erzenkelkirche in Kakodiki*, ό.π.: Θ. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, Διορθώσεις και νέες αναγνώσεις κτητορικών επιγραφών σε ναούς του εργαστηρίου του Κρητικού ζωγράφου Ιωάννου Παγωμένου (πρώτο μισό του 14ου αιώνα), ΔΧΑΕ 39 (2018), 329-346, με την παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία. Πρόσφατα επίσης εκδόθηκε η μονογραφία της Jessica Schmidt για το εργαστήριο δύο ακόμη επώνυμων Κρητικών ζωγράφων, των Θεόδωρου Δανιήλ και Μιχαήλ Βενέρη, βλ. *Die spätbyzantinischen Wandmalereien des Theodor Daniel und Michael Veneris: Eine Untersuchung zu den Werken und der Vernetzung zweier kretischer Maler*, [Byzanz zwischen Orient und Okzident 20], Mainz 2020.

5. *Hell in the Byzantine World. A History of Art and Religion in Venetian Crete and the Eastern Mediterranean*: Vol 1: Essays, Α. LYMBEROPOULOU (επιμ.), Vol. 2: A Catalogue of the Cretan Material, Α. Α. LYMBEROPOULOU, R. DUITS (επιμ.), Cambridge University Press 2020.

μνημεία της Κρήτης και διαμορφώνουν έναν ξεχωριστό άξονα προσέγγισης και μελέτης των κρητικών ζωγραφικών συνόλων, που αν τεθεί σε ευρύτερα πλαίσια είναι δυνατόν να προσφέρει συστηματικότερη ολιστική ανάλυση της ζωγραφικής παραγωγής του νησιού. Σε αυτόν τον ερευνητικό άξονα μια νέα συμβολή με ανάλογη ευρύτερη οπτική αποτελεί το βιβλίο που παρουσιάζεται στη συνέχεια.

Πρόκειται για τη μονογραφία της Martina Horn με τίτλο *Αφηγήσεις του Αδάμ και Εύας στο εικονογραφικό πρόγραμμα των εκκλησιών της Κρήτης: μια εικονογραφική και πολιτισμικό-ιστορική ανάλυση των έργων και των εικαστικών επινοήσεων*. Αποτελεί την επεξεργασμένη εκδοχή της διδακτορικής διατριβής της συγγραφέως που ολοκληρώθηκε το 2018 στο Πανεπιστήμιο του Mainz υπό την επίβλεψη της καθηγήτριας Βασιλικής Τσαμακιά. Ο τόμος εκδόθηκε το 2020 στη σειρά *Byzanz zwischen Orient und Okzident* του *Leibniz-WissenschaftsCampus Mainz / Frankfurt*, αριθμεί 302 σελίδες και περιλαμβάνει πλούσιο εποπτικό υλικό, κυρίως έγχρωμων εικόνων, οργανωμένων σε 192 πίνακες.

Κεντρικό θέμα του βιβλίου αποτελούν οι εικονογραφικοί κύκλοι της ιστορίας του Αδάμ και της Εύας που εντοπίζονται σε πέντε εκκλησίες της Κρήτης της περιόδου της Βενετοκρατίας. Πρόκειται για αφηγηματικούς κύκλους που αριθμούν από τέσσερις μέχρι δώδεκα σκηνές, χρονολογούνται από τα τέλη του 14ου μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 15ου αιώνα, και απαντούν σε ναούς στο κεντρικό τμήμα του νησιού: στο ναό της Παναγίας στον Ευαγγελισμό Πεδιάδας (τέλη 14ου αι.) και στον Άγιο Γεώργιο στην Άνω Βιάννο (1401), στην περιοχή της Σητείας, στο ναό του Σωτήρα στο Παντέλι, (αρχές 15ου αι.), και τέλος, στην περιοχή νότια του Ρεθύμνου στον Σωτήρα στα Ακούμια (1389) και στην Παναγία στο Ντιμπλοχώρι (1417). Πρόκειται για ένα σύνολο εικονογραφικών θεμάτων μοναδικό από κάθε άποψη.

Μειμονωμένα εικονογραφικά θέματα που εμπνέονται από τη βιβλική αφήγηση της δημιουργίας των Πρωτοπλάστων, το προπατορικό αμάρτημα, την έξωση από τον κήπο της Εδέμ και τον μετέπειτα βίο τους, εμφανίζονται πολύ νωρίς στο εικαστικό λεξιλόγιο της χριστιανικής τέχνης, ήδη στις ζωγραφικές διακοσμήσεις των ρωμαϊκών κατακομβών και πρώιμων χριστιανικών σαρκοφάγων. Στη βυζαντινή τέχνη, ωστόσο, θα απεικονισθούν κατά κύριο λόγο σε εικονογραφημένα χειρόγραφα και αντικείμενα μικροτεχνίας, όπως σε έργα μικρογλυπτικής σε ελεφαντοστό, ενώ σπάνια θα βρουν μία θέση στους τοίχους των εκκλησιών. Ανάλογα εικονογραφικοί κύκλοι που διηγούνται το βιβλίο της Γένεσης θα απεικονισθούν στο Βυζάντιο αποκλειστικά σε χειρόγραφα, ενώ στη

δυτική μεσαιωνική τέχνη θα γνωρίσουν ευρύτερη διάδοση σε όλα τα εικαστικά μέσα: μνημειακή ζωγραφική, γλυπτική και μικρογραφίες. Επομένως, το σύνολο των κρητικών ζωγραφικών αναπαραστάσεων της ιστορίας των Πρωτοπλάστων αποτελεί ένα μοναδικό φαινόμενο εικαστικών *επινοήσεων*, όπως χαρακτηριστικά το ονομάζει η συγγραφέας, το οποίο προσπάθησε να αποκρυπτογραφήσει αναζητώντας τα εικονογραφικά, ιστορικά και πολιτισμικά του πρότυπα.

Αυτή η αναζήτηση ξεκινά καταρχάς με μια αναλυτική παρουσίαση των μνημείων και των σχετικών παραστάσεων στην πρώτη ενότητα του βιβλίου με τίτλο *Ανάλυση των έργων: Σκηνές του Αδάμ και Εύας στο εικονογραφικό πρόγραμμα κρητικών εκκλησιών* (Objektanalyse: Adam- und-Eva-Szenen im Bildprogramm kretischer Kirchen, σσ. 21-115).

Εδώ σε ξεχωριστές ενότητες η συγγραφέας παρουσιάζει καταρχάς κάθε ένα από τα πέντε μνημεία, βασιζόμενη σε όλη την προηγούμενη σχετική βιβλιογραφία, και στη συνέχεια εστιάζει αναλυτικά στον κύκλο των Πρωτοπλάστων. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι σχετικές σκηνές δεν σώζονται σε καλή κατάσταση, και για τον λόγο αυτό περιγράφονται με ιδιαίτερη λεπτομέρεια εστιάζοντας σε κάθε στοιχείο των συνθέσεων, ενώ φωτογραφίες και σχέδια των παραστάσεων συμπληρώνουν την εικόνα. Οι περιγραφές της Horn είναι ιδιαίτερα αναλυτικές και ταυτοχρόνως ερμηνευτικές, και σε συνδυασμό με την πλούσια εποπτική τεκμηρίωση επιτρέπουν στον αναγνώστη να ανασυνθέσει πλήρως τους κύκλους σε κάθε μνημείο. Συγχρόνως, η συγγραφέας σχολιάζει τη θέση του κύκλου των Πρωτοπλάστων στο πλαίσιο του συνολικού εικονογραφικού προγράμματος κάθε ναού και επιχειρεί να ερμηνεύσει τη σχέση του με τις υπόλοιπες παραστάσεις. Αποτέλεσμα είναι κάθε επιμέρους ενότητα να δίνει στον αναγνώστη όχι μόνον μια πλήρη εικόνα των παραστάσεων που αποτελούν το κύριο θέμα του βιβλίου, αλλά και συνολικά του ζωγραφικού συνόλου στο οποίο εντάσσονται, συμβάλλοντας έτσι σημαντικά στην έρευνα και μελέτη των πέντε κρητικών μνημείων. Βασικό κοινό στοιχείο αποτελεί σύμφωνα με την Horn ο εσχατολογικός και σωτηριολογικός χαρακτήρας που αποκτά η εικαστική αφήγηση του βίου του Αδάμ και της Εύας στα εικονογραφικά συμφραζόμενα και των πέντε ναών, καθώς είτε συνδυάζεται με την απεικόνιση της Δευτέρας Παρουσίας, ή εικονίζεται σε στενή παραλληλία με το Θείο Πάθος. Με τον τρόπο αυτό συνδέεται το προπατορικό αμάρτημα με την Τελική Κρίση για τη σωτηρία του ανθρώπου, αλλά και τον ενδιαμέσο κρίκο αυτής της πορείας, δηλ. τη Θυσία του θεανθρώπου, και κατ' επέκταση η έξοδος της ανθρωπότητας από τον Παράδεισο με την επιστροφή της σε αυτόν.

Οι εμπνευσμένες θεολογικές αναζητήσεις που διαφαίνονται στη σύνταξη των εικονογραφικών προγραμμάτων στα οποία εντάσσονται οι σκηνές του Αδάμ και της Εύας, αποδίδονται από τη συγγραφέα στους κτήτορες των μνημείων, ιερείς ή μέλη μιας μοναστικής κοινότητας, όπως μας αποκαλύπτουν σε κάποιες περιπτώσεις οι κτητορικές επιγραφές ή η λειτουργία των μνημείων. Εξαίρεση αποτελεί ο ναός του Αγίου Γεωργίου στην Άνω Βιάννο, όπου η επιγραφή αναφέρει τον χορηγό, κάποιο Γεώργιο του Νταμορώ, αλλά και τον ζωγράφο, ιερέα Ιωάννη Μουσούρο. Στην περίπτωση αυτή η συγγραφέας αποδίδει τη σύλληψη του εικονογραφικού προγράμματος και κατ' επέκταση την επιλογή του κύκλου των Πρωτοπλάστων, όχι στον κήτορα, αλλά στον ιερέα ζωγράφο, χωρίς επαρκή αιτιολόγηση, ενώ σε άλλο σημείο (σελ. 74) θεωρεί τον ζωγράφο επίσης χορηγό των τοιχογραφιών, αν και η κτητορική επιγραφή δεν αναφέρει κάτι τέτοιο. Ανάλογα αναγνωρίζει σε διάφορες θρησκευτικές παραστάσεις του ναού στα Ακούμια πορτραίτα των κητόρων, ως ενεργών συμμετεχόντων στις χριστολογικές παραστάσεις, χωρίς ωστόσο επαρκή επιχειρήματα (σελ. 51-52). Με εξαίρεση αυτές τις όχι πειστικά τεκμηριωμένες υποθέσεις, για την παρουσία των κητόρων στα εικονογραφικά προγράμματα των δύο παραπάνω ναών, που επιπλέον δεν προσφέρουν σημαντικά στα επιχειρήματά της συγγραφέως για την ερμηνεία των εικαστικών συνθέσεων της ζωής των Πρωτοπλάστων - η παρουσίαση του πρωτογενούς υλικού και των πέντε μνημείων είναι υποδειγματική και συμβάλλει σημαντικά στις γνώσεις μας για τη μνημειακή ζωγραφική αυτής της περιόδου στην Κρήτη. Συγχρόνως επιτρέπει στη συγγραφέα να συμπεράνει τη στενή εικονογραφική συνάφεια ανάμεσα στους κύκλους των ναών στον Ευαγγελισμό, τα Ακούμια και το Ντιμπλοχώρι, την οποία αποδίδει σε κοινά πρότυπα που βρίσκονται πίσω από την δημιουργία τους. Οι σκηνές στον ναό της Άνω Βιάννου, αν και συνοπτικότερες, συνδέονται επίσης με τα παραπάνω μνημεία, ενώ μια εντελώς διαφορετική εικονογραφική σύνθεση παρουσιάζει ο κύκλος του καθολικού στο Παντέλι, ο οποίος και λόγω της θέσης του, στο ανατολικό άκρο του νησιού, διαχωρίζεται από τα προηγούμενα σύνολα.

Η επόμενη ενότητα της μελέτης με τίτλο *Λογοτεχνική ανάλυση των εικαστικών επινοήσεων: η συνάφεια των γραπτών πηγών* (Literarische Bildfindungsanalyse: Relevanzen der schriftlichen Quellen, σσ. 119-169) στόχο έχει να εξετάσει την πιθανή επίδραση διαφορετικών γραπτών πηγών στην εικονογραφική σύνθεση των επεισοδίων του Αδάμ και της Εύας στα κρητικά μνημεία. Καθώς, όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι εικαστικοί κύκλοι στην έκταση και σύλληψη που εμφανίζονται στα τέλη του 14ου αιώνα στην Κρήτη, δεν ανήκουν

στον εικονογραφικό κανόνα της βυζαντινής τέχνης, οι συχνά μοναδικές νέες δημιουργίες σύμφωνα με τη Horn μπορούν να γίνουν κατανοητές μόνο μέσα από το λογοτεχνικό τους υπόβαθρο. Για τον λόγο αυτό η συγγραφέας παραθέτει αρχικά μια συνοπτική επισκόπηση των σημαντικότερων γραπτών πηγών – βιβλικά και απόκρυφα κείμενα, θεολογικές πραγματείες και λειτουργικά κείμενα της Ορθόδοξης και Λατινικής γραμματείας, που αναφέρονται στους Πρωτόπλαστους («Literarische Quellenübersicht» σσ. 121-128). Στη συνέχεια, στο μεγαλύτερο μέρος του κεφαλαίου με τίτλο «Relevante literarische Bausteine für den Bildfindungsprozess» (σσ. 129-166) εξετάζει ενδελεχώς τα επιμέρους δομικά εικονογραφικά στοιχεία των παραστάσεων με βάση τις σχετικές γραπτές πηγές. Στόχος αυτής της ανάλυσης δεν είναι τόσο ο εντοπισμός των κυριότερων πηγών που αποτέλεσαν το κειμενικό υπόβαθρο των κρητικών εικαστικών κύκλων, όσο κατά κύριο λόγο μια ερμηνεία των παραστάσεων ή /και των επιμέρους εικονογραφικών μοτίβων με βάση τα κείμενα. Εξετάζεται δηλαδή το ζήτημα της δημιουργίας των εικονογραφικών κύκλων κυρίως μέσα από μια θεολογική ερμηνευτική σκοπιά, και όχι μέσα από μια αναζήτηση με ιστορικούς όρους των κειμένων που ενέπνευσαν χορηγούς και καλλιτέχνες σε αυτές τις δημιουργίες. Έτσι για παράδειγμα δεν τίθεται το ερώτημα αν στον βυζαντινό κόσμο, ή ειδικότερα στην Κρήτη, αυτή την εποχή είχε κάποια ιδιαίτερη διάδοση ένα από όλα αυτά τα κείμενα που παραθέτει στην αρχή η συγγραφέας. Εντύπωση επίσης προξενεί το γεγονός ότι δεν σχολιάζεται επαρκώς η ύπαρξη μιας λογοτεχνικής παράφρασης των δύο πρώτων βιβλίων της *Παλαιάς Διαθήκης* από τον Κρητικό ποιητή Γεώργιο Χούμνο του β' μισού του 15ου αιώνα που βασίζεται σε απόκρυφα κείμενα του βίου του Αδάμ και της Εύας, γεγονός που είναι πιθανόν να υποδηλώνει μια προηγούμενη ιδιαίτερη διάδοσή τους στο νησί (βλ. σελ. 123). Τελικά, η μέθοδος με την οποία προσεγγίζει το θέμα η συγγραφέας έχει ως αποτέλεσμα μια πολύπλευρη θεολογική ερμηνεία των παραστάσεων, αλλά όχι μια αναζήτηση με ιστορικούς όρους των κειμενικών πηγών των κρητικών κύκλων των Πρωτοπλάστων και κατ' επέκταση μια απάντηση στο ερώτημα γιατί εμφανίζονται και γιατί αποκτούν αυτή την εποχή μια τέτοια διάδοση στο νησί εικαστικές αφηγήσεις της ζωής των Πρωτοπλάστων. Η ενότητα αυτή κλείνει με το κεφάλαιο «Tituli der Einzelszenen» (σσ. 167-170), όπου παρατίθενται αναλυτικά και σχολιάζονται οι επιγραφές που συνοδεύουν τις επιμέρους σκηνές του κύκλου.

Με το ανάλογο σκεπτικό οργανώνεται επίσης το τρίτο και τελευταίο μέρος του βιβλίου με τίτλο «*Εικονογραφική ανάλυση των εικαστικών επινοήσεων*: η

συνάφεια των εικονογραφικών πηγών» (Ikonographische Bildfindungsanalyse: Relevanzen der piktoralen Quellen, σσ. 171-241) που εστιάζει στην αναζήτηση των εικαστικών προτύπων των κρητικών κύκλων. Και εδώ προηγείται ένα κεφάλαιο με τίτλο «Ikonographische Quellenübersicht» (σσ. 175-196), στο οποίο παρουσιάζεται μια επισκόπηση των σημαντικότερων καλλιτεχνικών έργων σε όλα τα εικαστικά μέσα που περιλαμβάνουν σκηνές ή κύκλους των Πρωτοπλάστων από την πρώιμη χριστιανική τέχνη μέχρι και την ύστερη μεσαιωνική εποχή στη Δύση και το Βυζάντιο, ενώ συμπεριλαμβάνονται και παραδείγματα από μεταβυζαντινά μνημεία και ζωγραφικά έργα. Καθώς το κεφάλαιο αυτό συνοδεύεται από πλούσιο εποπτικό υλικό και ενημερωμένη βιβλιογραφική τεκμηρίωση, αποτελεί μια πολύ χρήσιμη συμβολή στη μελέτη εν γένει της μεσαιωνικής εικονογραφίας.

Στη συνέχεια η συγγραφέας εστιάζει και πάλι στα επιμέρους εικονογραφικά μοτίβα κάθε σκηνής των κρητικών κύκλων αναζητώντας τα πρότυπά τους σε έργα διαφορετικών εικαστικών μέσων, εποχών και πολιτισμικών περιβαλλόντων. Ακολουθείται δηλ. μια εικονογραφική μέθοδος που θυμίζει τη μεθοδολογία των εικονογραφικών λεξικών ή τη μέθοδο του K. Weitzmann για την αναζήτηση των αρχικού κύκλου μικρογραφιών στην εικονογράφηση ενός κειμένου, μέθοδοι δηλ. στις οποίες κάθε σκηνή δεν νοείται ως σύνολο, αλλά ως σύνθεση επιμέρους μοτίβων. Το αποτέλεσμα είναι μια αναλυτική παράθεση πρωιμότερων σύγχρονων ή μεταγενέστερων παρομοίων μοτίβων ή θεμάτων, που εν τέλει με δυσκολία μπορεί να παρακολουθήσει ο αναγνώστης. Ωστόσο, τα συμπεράσματά της εικονογραφικής ανάλυσης είναι ιδιαίτερα ενδιαφέροντα. Συγκριμένα η συγγραφέας καταλήγει πως οι κύκλοι των δύο ναών στην περιοχή του Ρεθύμνου, δηλ. στα Ακούμια και στο Ντιμπλοχώρι βασίζονται πιο στενά στις απόκρυφες αφηγήσεις του βίου των Πρωτοπλάστων και μαζί με τις σκηνές στο ναό στον Ευαγγελισμό μοιράζονται πολλά κοινά εικονογραφικά στοιχεία που προέρχονται από διαφορετικές πηγές, δηλ. από τη βυζαντινή παράδοση των Οκτατεύχων αλλά και από δυτικά μεσαιωνικά έργα, χειρόγραφα και σύνολα μνημειακής ζωγραφικής, κυρίως της Ιταλίας. Σε αυτά τα πρότυπα οι τοπικοί ζωγράφοι συχνά εμπλέκουν και τυπικά εικονογραφικά μοτίβα της τοπικής βυζαντινής ζωγραφικής παράδοσης, με αποτέλεσμα οι συνθέσεις τους στα τρία παραπάνω μνημεία να αποκτούν έναν ιδιαίτερο και μοναδικό χαρακτήρα. Αντίθετα οι σκηνές στο ναό στο Παντέλι της Σητείας, που πιθανότατα υπήρξε καθολικό μονής, ακολουθούν πιστότερα εικονογραφικά πρότυπα από τις βυζαντινές Οκτατεύχους και σε αρκετές περιπτώσεις διακρίνονται εικαστικά

μοτίβα που παραπέμπουν σε σύγχρονες θεολογικές αναζητήσεις, όπως αυτές του ησυχαστικού κινήματος.

Ο τόμος κλείνει με σύντομη περίληψη στα αγγλικά, τον κατάλογο της βιβλιογραφίας, παράρτημα με τα χωρία της *Γένεσης* που αναφέρονται στην ιστορία των Πρωτοπλάστων (κεφ. 1-4, 1) στα ελληνικά και σε γερμανική μετάφραση και πλούσιο εποπτικό, κυρίως έγχρωμο, υλικό σε 192 πίνακες.

Συμπερασματικά, το βιβλίο της Martina Horn αποτελεί καρπό πολυεπίπεδης -και προφανώς μακροχρόνιας - ενασχόλησης με τη μνημειακή ζωγραφική της ύστερης μεσαιωνικής Κρήτης και συμβάλλει σημαντικά σε ένα μεγάλο ζητούμενο της έρευνας, όπως ήδη αναφέρθηκε στην αρχή, δηλ. τη συστηματική μελέτη και δημοσίευση συνόλων του τεράστιου εικαστικού πλούτου του νησιού. Παράλληλα, με τον πλούτο της εικονογράφησης και της βιβλιογραφικής τεκμηρίωσης, με τα κεφάλαια επισκόπησης των πηγών και των εικαστικών έργων της ιστορίας του Αδάμ και της Εύας, καθίσταται συγχρόνως μια απαραίτητη βιβλιογραφική αναφορά σε όποιον/α θα θελήσει να ασχοληθεί στο μέλλον με την εικονογραφία του κύκλου των Πρωτοπλάστων και εν γένει του βιβλικού κειμένου της *Γένεσης*.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΦΩΣΚΟΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Κρήτης